

והיה כעץ שתול על פלגי מים

מים ראשונים: מפעם לפעם אנו פונים אל הפטרת השבת וכך נעשה גם בגיליון זה. מה יכול להיות הקשר של הקטע הנבחר מספר ירמיהו (סוף פרק טז והמשכו במחצית פרק יז) לפרשת השבוע?

וְהָיָה כְּעֵץ שֶׁתוּל עַל מַיִם וְעַל יוֹבֵל יִשְׁלַח שָׁרְשָׁיו וְלֹא יִרְאֶה כִּי יָבֵא חֹם וְהָיָה עֲלָהוּ רֵעֲנָן וּבִשְׁנַת בְּצֻרָתָ לֹא יִדָּאָג וְלֹא יִמָּיֵשׁ מִעֲשׂוֹת פְּרִי: (ירמיהו יז ח).¹

מסכת סוטה דף לב עמוד א – בהר גריזים ובהר עיבל

ששה שבטים עלו לראש הר גריזים וששה שבטים עלו לראש הר עיבל וכל ישראל וזקניו ושוטרים ושופטיו עומדים מזה ומזה לארון וגו'. הפכו פניהם כלפי הר גריזים ופתחו בברכה: "ברוך האיש אשר לא יעשה פסל ומסכה", ואלו ואלו עונין אמן. הפכו פניהם כלפי הר עיבל ופתחו בקללה: "ארור האיש אשר יעשה פסל ומסכה", ואלו ואלו עונין אמן, עד שגומרין ברכות וקללות.²

עֵקֶב הַלֵּב מִכֹּל וְאֵנֶשׁ הוּא מִי יִדְעֵנוּ: אֲנִי ה' חִקְרֵ לֵב בְּחֹן כְּלִיּוֹת וְלִתְּת לְאִישׁ כְּדַרְכֵּי כֹפְרֵי מַעֲלָלָיו: (ירמיהו יז ט-י).³

מצודת דוד ירמיהו פרק יז פסוק ח – המים המלחלים

והיה כעץ שתול - יהיה ממולא בטוב כאילן הנטוע אצל המים ושורשיו מתפשטים אצל פלגי מים.⁴ ולא יראה כי יבוא חום - רוצה לומר לא ירגיש כשיבוא חום ושרב הואיל והוא נטוע אצל המים המלחלים אותו.⁵

מסכת עבודה זרה דף יט עמוד א – דרכי לימוד התורה

"והיה כעץ שתול על פלגי מים" - אמרי דבי ר' ינאי: כעץ שתול ולא כעץ נטוע, כל הלומד תורה מרב אחד - אינו רואה סימן ברכה לעולם.⁶ אמר להו רב חסדא לרבנן: בעינא דאימא לכו מלתא, ומסתפינא דשבקיתו לי

¹ ובתחילת ספר תהלים, פרק א פסוק ג פסוק מקביל: "וְהָיָה כְּעֵץ שֶׁתוּל עַל פְּלָגֵי מַיִם אֲשֶׁר פְּרִי יִתֵּן בְּעֵתוֹ וְעֲלָהוּ לֹא יָבֹל וְכָל אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה יִצְלִיחַ". משם לקחנו את הכותרת לדף זה. מקריאת פרקים טז-יז בירמיהו נראה שהסיבה שקטע זה נבחר להפטרות השבת היא הברכה והקללה שבו: "ארור הגבר אשר יבטח באדם ברוך הגבר אשר יבטח בה' וכו'"; ברכה וקללה אשר מזכירים את הברכה והקללה (התוכחה) של פרשת השבוע. אלא שאצל ירמיהו הסדר הוא הפוך. קודם "ארור" ואח"כ "ברוך". האם יש כאן הבדלי מגמה? ומעניין להשוות גם עם הברכה והקללה שניתנו בהר גריזים ובהר עיבל כמובא במקור הבא.

² אפשר להשוות את "ארור הגבר" ו"ברוך הגבר" של ירמיהו גם עם **המעמד בהר גריזים והר עיבל** (דברים פרק כז, פרשת כי תבוא). בתורה כתובים ה"ארורים" ומכללם אתה מבין שהיו גם "ברוכים", אבל במשנה סוטה ז זה (מובא ברש"י על הפסוק) נאמר שפתחו כל ציווי ב"ברוך" ולאחריו ה"ארור" (ומשם המשיכו לברכה ולקללה שבפרשתנו, באותו הסדר, קודם הדבר הטוב ואח"כ הרע). ירמיהו מציג, לכאורה, שיטה הפוכה שמוטב להתחיל בתוכחה והעיקר לסיים בדבר טוב. כמו הנביאים כולם שמשדלים תמיד לסיים בנחמה, וכמו המנהג להתחיל כל קריאה בתורה ולסיימה בדבר טוב (ירושלמי מגילה ג ז, קהלת רבה ח ה על בסיס הפסוק בקהלת ח ג: "אל תעמוד בדבר רע"). אך דא עקא, שאחרי "ברוך הגבר", ירמיהו ממשיך ואומר: "עֵקֶב הַלֵּב מִכֹּל וְאֵנֶשׁ הוּא מִי יִדְעֵנוּ ... מִקְּוֵה יִשְׂרָאֵל ה' כֹּל עֲזָבֵךְ יִבְשׁוּ ... כִּי עָזְבוּ מִקּוֹר מַיִם חַיִּים אֶת ה'". בעוד שהתורה פותחת בברכה, עוברת ממנה לקללה, ומסיימת בנחמה: "וְזָכַרְתִּי אֶת בְּרִיתִי יַעֲקֹב וְאֶת אֶת בְּרִיתִי יִצְחָק וְאֶת אֶת בְּרִיתִי אַבְרָהָם אֲזַכֵּר וְהָאֲרֶץ אֲזַכֵּר", ירמיהו לא עשה כך. ראו הביקורת על ירמיהו: "כל הנביאים פתחו בדבר תוכחה וחתמו בדבר נחמה, חוץ מן ירמיהו שפתח בדברי תוכחה וחתם בדברי תוכחה" (מדרש תהלים מזמור ד, מדרש אגדה (בובר) במדבר פרק ל ועוד). וכבר הערנו כמה פעמים שהפטרת היום השני של ראש השנה בירמיהו לא: "כה אמר ה' מצא חן במדבר וכו'", היא פיצוי לירמיהו שקיבל שתיים מתוך שלוש הפטרות הפורענות ואף לא אחת משבע הפטרות הנחמה.

³ גם פסוק זה לקוח מהפטרות השבת (צמוד לפסוק הקודם). הבדל מהותי נוסף בין ירמיהו ופרשת השבוע הוא הציבור מול הפרט. התורה מדברת על "אם תשמעו" ו"אם לא תשמעו" ברמת האומה בכללותה, ובהתאם לכך העונש - גלות וחורבן לאומי. ירמיהו, לעומת זאת, מדבר על הפרט, על האדם הבודד שעושה טוב או רע. ראו מדרש תהלים פרק צ "תפילה למשה איש האלהים" שמכנה את דברי ירמיהו אלה כתפילה של קינטור. אך אנו מפליגים לנושא אחר. נחזור לעץ השתול על מים או על פלגי מים.

⁴ הרי לנו "תנא דמסייע" מפירוש מצודת דוד שמערבב את לשון הפסוק בתהלים שם נזכר "פלגי מים" עם הפסוק בירמיהו שאותו הוא מפרש שם מוזכר רק "מים". הריבוי "פלגי" - המלמד על ריבוי וגיוון - חשוב לענייננו. אף אנו נרשה לעצמנו לחבר בין הפסוק בתהלים והפסוק בירמיהו ולדרוש אותם ביחד.

⁵ מים מְלַחְלָחִים היינו עושים לה, גורמים ללחות. המים מחלחלים לאדמה ומלחלחים את שורשי העץ. אך במילון אבן שושן, מים מלחלחים הם מים בטעם מלח ועצם לח (קרקע, פנים) הוא מלוחלח. ודי לנו בחלחולי, חילולי ומחוללות לשון אלה.

⁶ ראו גם פירוש רש"י שם: "עץ שתול - נעקר מכאן וזחר ונשתל במקום אחר. נטוע - מעיקרו ולא זז משם לעולם כלומר כעץ שתול יעשה תלמיד [את] עצמו לילך וללמוד מכל האדם ולא כעץ נטוע להשתקע לפני רב אחד". ראו הביטוי "תלמיד חכמים" המצוי בירושלמי ובמדרשי א"י. כבר הארכנו לדון בגמרא זו בדברינו **לימוד מרב אחד או מרבים** בדפים המיוחדים, וכאן נקצר.

ואזליתו: כל הלומד תורה מרב אחד - אינו רואה סימן ברכה לעולם. שבקוהו ואזול קמיה דרבא.⁷ אמר להו: הני מילי סברא, אבל גמרא - מרב אחד עדיף, כי היכי דלא ליפלוג לישני.⁸ "על פלגי מים" - א"ר תנחום בר חנילאי: לעולם ישלש אדם שנותיו, שליש במקרא, שליש במשנה, שליש בתלמוד.⁹ מי ידע איניש כמה חיי? ¹⁰ כי קאמרינן - ביומי. ¹¹ "אשר פרו יתן בעתו - אמר רבא: אם פרו יתן בעתו ועלהו לא יבול, ואם לאו - על הלומד ועל המלמד עליהם הכתוב אומר: "לא כן ה'שעעים פי אם פמץ אָשָׁר תִּדְפְּנוּ רִיחִי" (תהלים א ד).¹²

מסכת אבות פרק ג משנה יז-יח – שורשים מול ענפים, מעשים מול חכמה

רבי אלעזר בן עזריה אומר: אם אין תורה אין דרך ארץ, אם אין דרך ארץ אין תורה; אם אין חכמה אין יראה, אם אין יראה אין חכמה ...¹³

הוא היה אומר: כל שחכמתו מרובה ממעשיו, למה הוא דומה? לאילן שענפיו מרובין ושורשיו מועטין והרוח באה ועוקרתו והופכתו על פניו, שנאמר: "וְהָיָה כְּעֵרְעָר בְּעֵרְבָה וְלֹא יִרְאֶה כִּי יְבוֹא טוֹב וְשָׂכַן חֲרָרִים בְּמִדְבַּר אֲרָץ מִלְחָה וְלֹא תֵשֵׁב" (ירמיה יז ו). אבל כל שמעשיו מרובין מחכמתו, למה הוא דומה? לאילן שענפיו מועטין ושורשיו מרובין, שאפילו כל הרוחות שבעולם באות ונושבות בו, אין מזיזין אותו ממקומו, שנאמר: "והיה כעץ שתול על מים ועל יובל ישלח שורשיו ולא יראה כי יבוא חום והיה עלהו רענן ובשנת בצורת לא ידאג ולא ימיש מעשות פרי" (שם יז ח).¹⁴

ירושלמי ברכות פרק א הלכה א – עץ החיים¹⁵

תני עץ חיים מהלך חמש מאות שנה. אמר רבי יודה בי ר' אלעאי: לא סוף דבר נופו, אלא אפילו כורתו.¹⁶ וכל פילוג מי בראשית מתפלגין מתחתיו. ומה טעם? "והיה כעץ שתול על פלגי מים" [תהילים א ג].¹⁷ תני: עץ חיים אחד מששים לגן, הגן אחד מששים לעדן [בראשית ב י] ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן וכו'.¹⁸

מסכת תענית דף ה עמוד ב – ברכת האילן

רב נחמן ורבי יצחק ישבו בסעודה ... כאשר נפרדו זה מזה, אמר לו: יברכני מר! - אמר לו: אמשול לך משל, למה הדבר דומה? לאדם שהיה הולך במדבר והיה רעב ועיף וצמא. ומצא אילן שפירותיו מתוקין וצילו נאה, ואמת

⁷ רב חסדא אמר לתלמידים שישבו לפניו: רצוני לומר לכם דבר אחד, אך אני מפחד שאם אומר אותו תעזבו אותי ותלכו. ומהו אותו דבר? "כל הלומד תורה מרב אחד - אינו רואה סימן ברכה לעולם". ואכן חכמים עזבו אותו והלכו ללמוד אצל רבא. ויש לשבח את רב חסדא שעל אף חששו, לא מנע מהתלמידים

⁸ בהזדמנות אחרת, כאשר חזרו אליו, אמר להם רב חסדא שהכלל לא ללמוד תורה מרב אחד הוא לעניין ההיגיון והסברה: "ללמוד חריפות וחיודוד הלב לאחר שלמד ושגורה בפיו גרסת התלמוד" (רש"י שם), אבל לעניין דיוק הגרסה והנוסח, עדיף ללמוד מרב אחד.

⁹ וברבות השנים נעשה התלמוד עיקר בטענה שהמקרא והמשנה בלולים בתלמוד. ובימינו נראה שהמקרא והמשנה זוכים לעדנה מחודשת וחוזרים בהדרגה למקומם המכובד.

¹⁰ כיצד יחלק האדם את שנותיו והרי איננו יודע כמה שנים יחיה.

¹¹ התשובה: יחלק את יומו.

¹² עוד לשלילה, ראו גמרא סנהדרין צט ע"א: "תניא, היה רבי מאיר אומר: הלומד תורה ואינו מלמדה - זה הוא דבר ה' בזה". ולחיוב, בגמרא ראש השנה כג ע"א: "כל הלומד תורה ומלמדה במקום שאין תלמידי חכמים - דומה להדס במדבר, דחביב". עוד בגמרא כתובות נ ע"א: "הון ועושר בביתו וצדקתו עומדת לעד - רב הונא ורב חסדא, חד אמר: זה הלומד תורה ומלמדה, וחד אמר: זה הכותב תורה נביאים וכתובים ומשאלין לאחרים". לא היו אז ספרים - הכל בכתבי יד נדירים ויקרים. ובהקשר ללמד לאחרים, ראו הביקורת על ריש לקיש בהשוואה עם רבי חייא: "תורה כמותו פלפלת, תורה כמותו לא ריבצת" (בבא מציעא פה ע"ב)..

¹³ ובהמשך המשנה שם יש עוד זוגות של דברים שצריכים זה לזה: "אם אין בינה אין דעת, אם אין דעת אין בינה; אם אין קמח אין תורה, אם אין תורה אין קמח". אך לא תמיד הדברים שקולים ושווי ערך. בהקשר של תורה ודרך ארץ, מרגלי בפומי דאינשי לומר: "דרך ארץ קדמה לתורה". המקור לאמרה זו, במשמעות קצת שונה, הוא מדרש ויקרא רבה פרשה ט סימן ג: "עשרים וששה דורות קדמה דרך ארץ את התורה, שכתוב: לשמור את דרך עץ החיים. דרך - זו דרך ארץ, ואחר כך עץ החיים - זו תורה". גם כאן, ביחס בין חכמה ומעשים, היחסים אינם שקולים, כפי שהמשנה ממשיכה ואומרת. העץ השתול על פלגי מים הוא הסמל לחוסר איזון זה, ובמשל קצת מפתיע: שורשי העץ הם המעשים וענפי העץ היא החכמה. המעשים הם שתית החכמה! ראו דברינו [תלמוד ומעשה](#) בפרשת ואתחנן. ומפתיע עוד יותר הוא שהעץ הנטוע שנעקר עם שורשיו וענפיו ממקום למקום, עדיף על העץ השתול דרך קבע.

¹⁴ ומכאן אולי המיתוס של "עץ החיים" כפי שנראה במקור הבא.

¹⁵ ראו דרשה זו גם ב ילקוט שמעוני תורה פרשת עקב רמז תתעא.

¹⁶ "קורתו" מתקן ילקוט שמעוני. אך נוסח הירושלמי נראה בסדר. העץ ימשיך לכסות: מהלך חמש מאות אמה" גם אם יכרתו

¹⁷ הדרשן מדמה בעיני רוחו עץ שתול על כל פלגי המים, היינו עץ רחב ביותר המכסה עולם ומלואו. והוא עץ החיים שמקבל את חיותו מפלגי המים ובה בעת נותן חיות לכל אשר תחת ענפיו וצלו.

¹⁸ עץ החיים הוא עצמו סמל מיוחד. שורשיו בסיפור בריאת העולם בספר בראשית וענפיו מסתעפים ומשתרגים בספרות הקבלה ותורות הסוד. ואנו אין לנו אלא עץ פשוט על פלגי מים הנמשל לתורה וברכת רב נחמן ורב יצחק במקור הבא.

המים עוברת תחתיו. אכל מפירותיו, ושתה ממימיו, וישב בצילו. וכשביקש לילך, אמר: אילן אילן, במה אברכך? אם אומר לך שיהו פירותיך מתוקין - הרי פירותיך מתוקין, שיהא צילך נאה - הרי צילך נאה, שתהא אמת המים עוברת תחתך - הרי אמת המים עוברת תחתך. אלא: יהי רצון שכל נטיעות שנטעין ממך יהיו כמותך. אף אתה, במה אברכך? אם בתורה - הרי תורה, אם בעושר - הרי עושר, אם בבנים - הרי בנים. אלא: יהי רצון שיהיו צאצאי מעיך כמותך.¹⁹

בראשית רבה פרשה סא סימן א – שתול בארץ ישראל

"ויוסף אברהם ויקח אשה ושמה קטורה". כתיב: "אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים" (תהלים א א). "אשרי האיש" - זה אברהם; "אשר לא הלך בעצת רשעים" - זה דור הפלגה. "ובדרך חטאים לא עמד" - אלו אנשי סדום ... "ובמושב לצים לא ישב" - זה אבימלך ... "כי אם בתורת ה' חפצו" - "כי ידעתו למען אשר יצוה את בניו"; "ובתורתו יהגה" - אמר ר' שמעון בר יוחאי: אב לא למדו ורב לא היה לו, ומהיכן למד את התורה? אלא זימן לו הקב"ה שתי כליותיו כמין שני רבנים והיו נובעות ומלמדות אותו תורה וחכמה ... "והיה כעץ שתול" - ששתלו הקב"ה בארץ ישראל.²⁰ "אשר פרו יתן בעתו" - זה ישמעאל,²¹ "ועלהו לא יבול" - זה יצחק; "וכל אשר יעשה יצליח" - אלו בני קטורה, שנאמר: "ויוסף אברהם ויקח אשה ושמה קטורה".²²

ספר חובות הלבבות שער ד - שער הביטחון פתיחה

אך תועלות הביטחון בעולם, מהן מנוחת הלב מן הדאגות העולמיות, והשלוה מנדנדוד הנפש וצערה לחסרון תאוותיה הגופיות. והוא בהשקט ובבטחה ובשלוה בעולם הזה, כמו שכתוב: "ברוך הגבר אשר יבטח בה' והיה ה' מבטחו", ואמר: "והיה כעץ שתול על מים ועל יובל ישלח שורשיו וגו'". ומהן מנוחת הנפש מלכת בדרכים הרחוקים, אשר היא מכלה הגופות וממהרת השלמת ימי החיים, כמו שאמר: "עֵנָה בְּדָרְךָ פְּחֵי קֶצֶר יָמֶיךָ" (תהלים קב כד).²³

ונאמר על אחד מן הפרושים, כי הלך אל ארץ רחוקה לבקש הטרף בתחילת פרישותו. ופגע אדם אחד מעובדי כוכבים בעיר, אשר הלך אליה, אמר לו הפרוש: כמה אתם בתכלית העורון ומעוט ההבנה בעבודתכם לכוכבים. אמר לו האמגושי: ומה אתה עובד?²⁴ אמר לו הפרוש: אני עובד הבורא היכול, המכלכל האחד, המטריף, אשר אין כמוהו. אמר לו האמגושי: פועלך סותר את דבריך. אמר לו הפרוש: והיאך? אמר לו: אילו היה מה שאמרת אמת, היה מטריפך בעירך, כמו שהטריפך הנה, ולא היית טורח לבוא אל ארץ רחוקה כזאת. ונפסקה טענת הפרוש ושב לארצו, וקבל הפרישות מן העת ההיא ולא יצא מעירו אח"כ.²⁵

¹⁹ מי לא ברך ומי לא התברך בברכה נאה זו. ראו עוד ברכות נאות של חכמים כאשר הם נפרדים זה מזה בדברינו כיצד נפרדים. ²⁰ בנוסחאות אחרות (מדרש תהלים פרק א): "ששתלו בגן עדן", אבל הנוסח: "ששתלו בארץ ישראל" נראה יותר, שהרי זה תמצית "לך מן הארץ וממולדתך אל הארץ אשר אראך ... ואעשה לגוי גדול". ראו גם אליהו זוטא (איש שלום) פרשה כה: "אמר להם ר' אליעזר לתלמידיו: בני, יודעים אתם בשבחו של אברהם? אמרו לו: יהי רצון שתודיענו. מיד פתח ואמר: ... זהו שנאמר ברוח הקודש על ידי דוד מלך ישראל: והיה כעץ שתול על פלגי מים (תהלים א ג). כנגד מי אמר דוד מקרא זה? לא אמרו אלא כנגד אברהם אבינו. שכל הדורות שנבראו קודם שנוולד אברהם, לא היו יודעין שמו של הקב"ה ... אבל כיון שנוולד אברהם הודיע שמו של הקב"ה והקנה אותו שמים וארץ". ראו דברינו [קונה שמים וארץ בפרשת לך לך וכן דרכו של אברהם לאמונה בבורא העולם](#). ²¹ מדרש מאוחר, כילקוט שמעוני אולי לא אהב את השוויון הברור כאן בין ישמעאל, יצחק ובני קטורה (ועוד ישמעאל הוא הפרי ויצחק הוא העלה) והוא נותן את העלים לישמעאל ולא סתם עלים, אלא עלים שנשרו מהעץ. ראו דבריו בירמיהו רמז רצו: "והיה עלהו רענן - אף העלים שנשרו ממנו היו רעננים, זה ישמעאל, שנאמר: וגם את בן האמה לגוי אשימנו". ²² הדימוי של עץ שתול על פלגי מים נאמר במדרשים שונים גם על אדם הראשון: "שנטלו הקב"ה ושתלו בגן עדן". וכן על נח: "ששתלו הקב"ה בתיבה", ואף על בני קרח, בני שבט לוי, יאשיהו ועוד. המשותף לרובם, אם לא כולם, היא פעולת השתילה של העץ, כפי שרש"י הסביר בגמרא עבודה זרה (ראו הערה 6 לעיל). אין זה מקומו של העץ מקדמת דנא. אברהם, נח ואחרים הם בבחינת עץ שתול שהועבר לכאן ממקום אחר. בכך מקבל הדימוי של האדם לעץ: "כי האדם עץ השדה" (ופרשנים שם הופכים את הפסוק: כי עץ השדה הוא כאדם), פירוש חדש. אדם שנעקר ממקומו, גלה מביתו ונטלטל בטובתו או שלא בטובתו למקום אחר, כאברהם, נח, בני קרח ורבים אחרים, יש לו תקווה לבית גידול חדש, כמו עץ שנעקר ממקומו ונשתל מחדש על פלגי מים. ולגבי אברהם, ראו דברינו [קטורה בפרשת חיי שרה](#).

²³ העץ השתול על פלגי מים מסמל את מידת הביטחון, מנוחת הלב והשלוה.

²⁴ אמגושי או אמגושי הוא סוג של קוסם או מכשף, ראו למשל גמרא מועד קטן יח ע"א: "פרעה שהיה בימי משה אמגושי היה", ופירוש רש"י שם. וכאן נראה שהוא מעין כהן של עבודה זרה.

²⁵ ראו הסיפור על אשת הכהן שמנעה ממנו לצאת לחוץ לארץ לפרנסה, ויקרא רבה פרשת תזריע טו ג (גם תנחומא תזריע ו, מובא בדברינו [מדרשים שנוגעים בפרשת תזריע](#)). העץ, שתול או נטוע, מסמל את היציבות. את השורשים, את האחיזה בקרקע יציבה. כל מה שהוא הפך מנדודים, גלות וחוסר בית קבע. כך לגבי הפרט המבקש ביטחון ומנוחת גוף, לב ונפש וכך גם לגבי הכלל, לעם שבע

שבת שלום,
חזק חזק ונתחזק
מחלקי המים

מים אחרונים: ראו הלשון המליצית של אור החיים בפירושו לשמות כה ט: "והנה שתלתי לך עץ שתול על מים ותחזק בו". במילים שלנו: הרי לפניך הפירוש שאני מציע שהוא בבחינת עץ שתול על פלגי מים – החזק בו! ואף אנו ניחל שהמדרשים והפירושים אשר רכזנו בדף זה יעלו לרצון שואבי המים כְּעֵץ שְׁתוּל עַל פְּלָגֵי מַיִם אֲשֶׁר פָּרְיוֹ יִתֵּן בְּעֵתוֹ וְעָלְהוּ לֹא יָבֹל.

נדודים וגלויות. ראו דברינו ביום העצמאות [הרי ישראל](#). אגב, מחבר חובות הלבבות הוא ר' בחיי ב"ר יוסף אבן פקודה, אשר חי בסרגוסה ספרד, המאה האחת עשרה.